

Жекшен кызы С.

**ЭПОС ЖАНА КӨРКӨМ ЧЫГАРМА. ЖООМАРТ
БӨКӨНБАЕВДИН «СЕМЕТЕЙ» ПЬЕСАСЫ: СЮЖЕТТИК-СТИЛДИК
ПАРАЛЛЕЛДЕР ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР (1-макала)**

Жекшен кызы С.

**ЭПОС И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ. ПЬЕСА
ДЖООМАРТА БОКОНБАЕВА «СЕМЕТЕЙ»: СЮЖЕТНО-СТИЛЕВЫЕ
СОВПАДЕНИЯ И РАЗЛИЧИЯ (1-ая статья)**

Zhekshen kyzu S.

**EPIC AND WORKS OF ART. PLAY BY
DJOOMART BOKONBAEV «SEMETEI»: PLOT-STYLE
COINCIDENCES AND DIFFERENCES (article 1)**

УДК: 821.512.154(575.2) (043.3)

Ж.Бөкөнбаев кыргыз элинин таланттуу драматургу катарында кыргыз элине кеңири белгилүү. Анын «Семетей» пьесасы ушул эпостун негизинде жазылган алгачкы чыгарма. Макалада эпостун тексти менен драма салыштырылган. Изилдөөнүн негизинде алардагы сюжеттик жана стилистикалык окшоштуктар менен айырмачылыктар көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: эпос, вариант, көркөм текст, профессионалдуу адабият, сюжет, стиль.

Дж.Боконбаев известный кыргызский драматург. Пьеса «Семетей» первое художественное произведение, написанное на основе эпизода «Возвращение Семетей из Бухары в Талас» («Семетейдин Букардан Таласка келиши»). В статье автор подвергая детальному анализу текстов эпоса и пьесы приходит к выводу, что он мастерски использовал стилистически-сюжетные средства эпоса «Семетей» при создании образов главных героев и сюжетного построения.

Ключевые слова: эпос, вариант, художественный текст, профессиональная литература, сюжет, стиль.

Zh. Bokonbaev is a famous Kyrgyz playwright. The play of the Semetey is the first work of art written on the basis of the episode "The Return of the Semetey from Bukhara to Talas". In the article the author, subjecting to a detailed analysis of the texts of the epic and the play, comes to the conclusion that he skillfully used stylistically plotted means of the epic "Semetey" when creating images of the main characters and plot construction.

Key words: epic, option, artistic text, professional literature, plot, style.

Ж.Бөкөнбаев ким дегенде залкар акын-драматург, кыргыз профессионалдуу адабиятынын алгачкы кирпичтерин коюшкандардын бири деп жалпы сөз айтуу менен чектелип жүрөбүз. Эми анын адамдык жүрүм-туруму, коомду, турмушту андоо өзгөчөлүгү тууралуу азыраак сөз кылынган сыяктуу. Өзү атасынан эрте ажырап, апасын зордук менен бирөө аялдыкка алып, жетим өсүп, кийин совет өкмөтү чыкканда балдар үйүндө тарбияланып, ошол кездеги чоң окуу жайы эсептелген педтехникумду бүтүрүп, анан журналисттик кызматка өтүп, өзүн тарбиялап өстүргөн коомго ак ниет кызмат өтөгөн чыныгы патриот инсан болгон.

Замандашы жана курбусу Т.Кекиликов Жоомартты мындайча эскерет: «Өзү шайдоот, тынчы жок, шашып-бушуп жүргөн, чапчан, ылдам баскан, кошо жүргөн кишини энтиктирип суй жыкчу адаты бар эле. Талашканын бербеген, өзүнүн пикирин далилдеп, турмушка терең карап, ой жүгүрткөн укмуштай атуул эле. Бирөөгө кошомат кылууну, жагынуу дегенди билчү эмес» [Ленинчил жаш, 1990, 1-ноябрь]. Бул сөздөн Ж.Бөкөнбаевге таандык негизги мүнөз өзгөчөлүгүн баамдоого болот. Анын турмушту терең сүйгөн, өзү жашап жаткан эң сонун коомго тез кызмат көрсөтсөм деп шашкан экен. Ал өз мезгилинде өтүп жаткан коомдук-саясий окуяларга дароо реакция жасап, аларды өзүнүн жалындуу эмоцияга толгон поэзиясында чагылдыра билген.

Жоомарттын Ата журтка карата сүйүүсү дайыма аскасын аскар баскан, ойдуңу көк жашыл түскө боёлгон Ала-Тоонун символу аркылуу туюндурулат. Аны ал жүрөгүн элеп-желеп кылып, уюган көркөм сезимге бөлөп сүрөттөп берет. Мурунку муундагы студенттердин, жалпы эле жаштардын сүйүктүү жайы болгон «Ала Тоо» деп аталган кинотеатрдын атын Ж.Бөкөнбаев койдурган экен. Ага улай азыр «Ала Тоо» аянты орун алып, ошол жерге Ж.Бөкөнбаев ашкере сүйгөн «Манас» эпосунун башкы каарманынын эстелиги орнотулган. Ушул өлкөбүздүн жүрөгү болгон «Ала Тоо» аянтынын аталышында Жоомарттын кошкон үлүшү бар экендигин эмнегедир үнүбүздү бийик чыгарып, жарыя айтуудан жазганып келебиз. Элибизде «Ала кушту атынан чакыр» деген макал тастыктагандай, ар нерсенин түпкү тамырын кармай жүргөнүбүз жөндүү го.

Ала-Тоонун образы менен Ж.Бөкөнбаев СССР деп аталган жалпы Ата журтубузду фашисттик баскынчылардан коргоо үчүн аттанып чыккан эр-азаматтарды «Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга» аттуу ыры менен шыктандырып, дем берген.

Ж.Бөкөнбаев Ала-Тоону, анын боорунда жаралган улуу эпосубузду каны-жаны менен сүйгөн акын болгондугу менен элибиздин жүрөгүндө түбөлүк жашай берет.

Ж.Бөкөнбаев таланттуу акын жана драматург катары кыргыз элине гана эмес, мурдагы СССР аймагына кеңири таанымал инсан болгон. Буга анын 1947-жылы Москвада борбордук «Советтик жазуучу» басмасынан жарык көргөн ырлар жыйнагы мисал болот, бирок, муну ал көрбөй калган, анткени, «Манастын уулу Семетей» аттуу сценарий жазып, аны киного тарттырам деген аракет менен Каркыра жайлоосуна барып, кайра келе жатканда Ысык-Көлдүн Чоң-Сары-Ой айлынын аймагында автокатастрофадан улам трагедиялуу өлүмгө учураган.

Залкар акындын поэзиясына таандык өзгөчөлүк анын төкмө акындардын чыгармачылыгына жакын тургандыгында, б.а. ырларына жеңил ыргак, шыдыр уйкаш, үндүү, үнсүз тыбыштар куюлушуп агып турган музыкалуулук мүнөздүү.

Ж.Бөкөнбаев поэзия менен катарлаш эле драматургия жанрында активдүү иштеген. 30-жылдарда анын калеминен «Каргаша», «Семетей» пьесалары, «Алтын кыз» «Токтогул» музыкалуу драмалары, «Айчүрөк», «Токтогул» либреттолору жазылган. 1939-жылкы Москвада өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун биринчи декадасында коюлган үч драмалык чыгармалардын экөө Ж.Бөкөнбаевге таандык. Өзгөчө көркөм тексттине төп келген музыкасы аркылуу «Айчүрөк» операсы ушул кезге чейин коюлуп келатат. Анын либреттосуна К.Маликов менен Ж.Турусбековдордун аты кошо жазылып жүрөт, бирок, анын көп бөлүгү Ж.Бөкөнбаевге таандык экендигин акындын жубайы Т.Жунушбаева (Адышева) «Кылы үзүлгөн комуз» эскерүү китебинде тастыктаган.

«Семетей» пьесасына келе турган болсок, ал клубдук сахна үчүн жазылган чакан чыгарма 1940-жылы жарык көргөн «Өмүр» аттуу жыйнагына кирген. Ага он үч каарман катышып, көбү эпизоддук мүнөздө. Башкы ролду Сары таз, Семетей, Каныкей, Бакайлар аткарат. Алардын жаш курактары эпостогудан кескин айырмалуу көрсөтүлгөн. Мисалы, Бакай «80 жашта Манастын курбусу» деп жазылган. Ал эми текстте ал ага-ининин балдары. Алсак, Ногойдон төрт уул: Орозду, Үсөн, Бай, Жакып. Байдан Бакай, Жакыптан Манас. Бакай Манастан улуу жана өтө акылман, көсөм болгондуктан, ага ар дайым акыл-насаат айтып, жол көрсөтүп жүрөт. Анан кайдан барып Манастын курбусу болуп калат? Албетте акын өз чыгармасында айрым өзгөртүүлөрдү киргизүүгө акысы бар, бирок, чындыктан өтө алыстап, оркойтуп таштабоо керек. Текст боюнча Семетейдин баккан атасы Каныкейдин агасы Ысмайыл. Ал эми эпосто Букардын каны Каракан болуп, ал тескери образ сыяктуу көрсөтүлөт. Же болбосо Бөлөкбай устаны ала турган болсок, ал Мансатын казынасын сактап жүрө алган эмес, аны Абыке, Көбөш энчилеп алышкан. Эпосто мындай деп айтылат:

Казынаны алты арам,
Олжо кылып чачканда,
Кырк калчаны ээрчитип,

Качып, тентип Бөлөкбай

Чоң зоодо күнүн көргөн кез [1].

Ж.Бөкөнбаевдин кыргыз профессионалдуу адабиятында «Манас» эпосуна биринчи болуп кайрылышы – бул анын элдик мурасты өтө урматтап сүйгөнүнүн далили. Ал аны алтын казына катары караганынын себеби эпосто калкыбыздын байыртадан келаткан салт-санаасы, үрп-адаты, жашоо образы, тарыхы жана философиясы ар тараптуу сакталгандыгы менен бирге мында патриоттук идеянын эң күчтүү берилгендиги. Манас баштаган баатырлар кылымдар бою эл-жерин сырткы басып алуучулардан коргоо үчүн жан аябай салгылашып келгендиги кашкайган чындык. Мына ошол үчүн Ж.Бөкөнбаев Ата Мекендик согуш убагында армияга узап жаткан эр-азаматтарды Манастын образы менен шыктандырган:

Тээ тетиги:

Маралдай сулуу ат минип,
Айчылык жерден кыйкырса,
Ажыдаар качкан үнүнөн.
Алдынан чыдап тура албай,
Ак жолборс корккон сүрүнөн.
Ак кула атын ойнотуп,
Ай балта, найза өңөргөн,
Маанайын ачып кыргыздын,
Бактысы үчүн төрөлгөн,
Абакең Манас шер ошол [2].

Ушул жерде эпостун мааниси тууралуу К.Маликовдун айткан бир жакшы сөзүн эскере кетүүнүн орду бар. Ал мындай дейт: «Байыркы кыргыз жомогу Манастын элеси канчалаган кылым сайын жаңырып, чоңоюп, бийиктеп келатса, ошол Манасты ырдап чыгарган манасчы, ырчылардын элеси да улам жаңырып, улам толукталып олтурууга тийиш» [2, 42-б.]. Бул сөздү Ж.Бөкөнбаевге да тийиштүү кароого болот. Ал дагы улуу элдик мурастын кан тамырларына анча-мынча болсо да кан куюп, жаңыртып, жашартууга аракеттенгендердин бири.

Ж.Бөкөнбаев «Семетей» пьесасын ыр түрүндө элдик поэзиянын стилинде жазган. 1-сүрөт Манастын тууганы жана жакын чоролорунун бири Сары таз Букар (Бухара) жерине келип, токойдо «Семетей оюн-тамаша курууга келип калар бекен?» деп күтүп жүргөнү менен ачылат:

Элимден кеткен жетимди,
Көрөр күнүм бар бекен?
Манастан калган туякты,
Өбөр күнүм бар бекен?
Жетимимди көрсөтүп
Өлөр күнүм бар бекен [3]?

Мына ушундай куюлушкан татынакай саптар пьесанын көп жерлеринен орун алган.

Сары таз кыргоол атып, шишкебек жасап жеп, булактан суу ичип бир нече күн жашап жүргөн кезде айткандай эле Семетей жигиттери менен келип калат да, Сары таз менен бир аз кайым айтышып туруп, Сары таз баланын намысына тийиш үчүн «минтип тентип жүрбөй, эл-жеринди таап алсаңчы» дейт.

Ошондон кийин экөө кучакташып көрүшүп, «эми мен сени Таластан күтөмүн» деп ажырашат. Семетей ушуга чейин «бирөөнүн атын минипмин, бирөөнүн тонун кийипмин» деп катуу кайгырып, үйгө келгенден кийин эч ким менен сүйлөшпөй, жинденип, алын сураганы келген Караханды да түртүп жиберет. Андан кийин Каныкей келет, аны «карабет» деп тилдейт. «Эселек өскөн мен шордуу, эмнеге энемди эжем деп жүрдүм» дейт [3, 228-б.]. Мына ушундан соң Каныкей сырды ачууга аргасыз болот:

Бейбак энең мен элем,
Берендин уулу сен элең.
Азаптуу энең мен элем,
Арстандын уулу сен элең.
Атаң Манас өлгөндө,
Эл чогулуп көмгөндө,
Абыке, Көбөш эки кул,
Арамдар малды бөлгөндө
Көбөш кул сени соёрдо,
Чоң энең менен качканбыз.
Арып-ачып, жөө-жалаң
Айчылык жерди басканбыз,
Ажалдан сени корголоп,
Атамдын шаарын тапканбыз [3, 229-230-бб.].

Бул мисал эпостогу «Каныкейдин жомогу» деген чоң бөлүмдүн бир кичинекей үзүмү. Көңүл буралы дегенибиз, үндүү, үнсүз тыбыштардын («аллитерация», «ансонанс») дейт аны термин менен атаганда) өзгөчө бир жагымдуу, муңайым ыргак түзүп, тексттин мазмунуна бап келиши.

Семетей ошентип эл-жерин издеп Таласка жалгыз жөнөрдө Каныкей ага жол картасын кыскача сүрөттөй келип мындай дейт:

Пайгамбар сындуу бабаңдар,
Бакай деген абаң бар.
Тайтору буудан атың бар,
Ак тайган алгыр итиң бар.
Он эки кулач сыр найза,
Эшик төрдөй ай балта,
Ушунун баарын ала көр,
Казыначы Бөлөкбай,
Бөлөкбайга бара көр [3, 230-б.].

Бул эпостук апыртып сүрөттөө экендигинде талаш жок. Бирок текстке карама-каршы болуп калган мисалдар бар. Алсак, Каныкей Букарда жүргөндө алтымыш асый Тайторуну күлүккө чабат. Ал эми жогорку текстте ал Таласта калгандай айтылып жатат. Экинчиден, Манастын курал-жарактары (сыр найза, айбалта жана башкалар) Бөлөкбайда эмес, Абыке, Көбөштөрдө калган.

Семетейдин баккан атасы Карахан ага кара олпукту бербей койгондон улам экөөнүн ортосунда конфликт пайда болуп, өгөй ата баласына тескери бата берет. Бул мисал да эпостун тексттинде жок. Тескерисинче Семетей Букардан Таласка көчөрдө ага аябай сый-урмат көрсөтүлөт эмеспи.

Семетей Таласка келгенде биринчи эле Бакайга жолугат. Ошол кезде хан Бакай Жакыптан тил угуп

кордолуп, катуу кайгыда жүргөн. Пьесада эпостогуга окшош эле анын арманы берилген:

Манас жүрдү кол баштап,
Бакай жүрдү жол баштап,
Төрөм Манас барында,
Дөөлөтүм мол чагымда,
Ошондо неге өлбөдүм?
Ногойду өзүм билгенде,
Торкону тандап кийгенде,
Жоргону тандап мингенде,
Ошондо неге өлбөдүм [3, 234-б.].?

Бирок, күндө дүрбү салып, жол карап жүргөн Бакай Семетейге жолукканда анын күткөн адамы маңдайында турса да, экөө бир топ кайым айтышат, табышмактатпай эле кыска берилсе болмок. Бул деталь психологиялык деле жүк көтөрбөйт. Ж.Садыковдун драмасында ал учур бөлөкчө трактовкаланган. Бирок эпостун тексттинде ал экөөнүн жай сурашканы бар.

Бакай Семетейди Манастын күмбөзүнө ээрчитип барат. Ошол жерде ремаркада мындай деп жазылган: «Семетей күмбөздүн катын окуп, атасынын сүрөтүн көрүп **кайгырат**». Бул сөздөр өтө эле супсак сөздөр. «Күмбөздүн каты» деген эмне түшүнүк берет? Анан дагы Семетей атасынын арбагы менен учурашып жатып, бөйрөгүн таянып өкүрбөй, жөнөкөй гана «кайгырат». Ошондон кийин Семетейдин сөзү болуп берилген ыр тексти да эч кимди толкундатпайт, психологизм жок. Бул жерде акын эмнегедир өзүнө мүнөздүү күчтүү эмоцияны бир жакка качырып ийгендей сезилет.

Акыркы сахна Семетейдин Жакып менен жолугушу. Бакай ага сүйүнчү айтып келгенде мал-жанымдын баары тартуу деп кубанымыш болгону менен ар жагында жаман ой кайнап жаткан, анткени, бешиктеги «Семетейдин көзүн тазалагыла» деп буйрук берген ошол болчу. Анын баарын Семетей апасынан уккан. Жакып экинчи жолу Семетейге кол салууну уюштурмак болгондо Бакай аны сактап калат. Уу кошулган шербетти Семетей ичип жиберерде «атаңдан мурда ичпегин» деп токтотуп калат. Бирок, пьесада бул жерде түшүнүксүздүк бар. Текстте Жакып ага уу берери алдын ала эскертилет. Демек сахнада мотивировкасы ачыкталбай туруп, Семетей Жакыптын сакалынан кармап туруп, ага уу ичиргени көрүүчүлөр тарабынан кандайча кабыл алынат? Текстте Жакып Абыке, Көбөштөр өлөт, бирок, башкача кырдаалда.

Ж.Бөкөнбаев пьесада өзүн актабаган бир деталь киргизген. Ал эпосто анчалык маани берилбеген Манастын карындашы Карлыгач менен адегенде кылыч суурушуп, анан таанышканы эмне милдет аткалары көп түшүнүктүү эмес. Ал Манастын күмбөзүн кайтарып жүргөн сыяктуу элес калтырат, бирок, анын сюжетке күч бере турган эч кандай деле мааниси жок.

Семетейдин Абыке, Көбөш менен беттешкени да таасирдүү сүрөттөлбөй, бир-эки диалог жана чакан ремарка менен бүткөрүлгөн.

Жалпысынан алганда, «Семетей» пьесасы жакшы, таасирдүү жазылган жерлери менен бизге айрым бөксөлүктөрү да бар экендигин айгинелейт. Анда эпостук текстке дал келбеген мүчүлүштүктөр да байкалат. Ошол пьеса жаралып жаткан чакта фондуда Орозбаковдон гана жазылып алынган «Манас» бар болчу. Ал эми С.Каралаевдин варианты 1936-1937-жылдарда гана кагаз бетине түшүрүлүп, калың элге эмес, интеллигенция чөйрөсүнө да азыраак белгилүү болчу. Ошон үчүн Ж.Бөкөнбаев Каралаевдин «Семетейинин» кол жазмасын үнүлүп отуруп окуганга деле убактысы жетпесе керек. Болгону манасчынын өзүнөн «Канькейдин Тайторуну чапканы» сыяктуу эпизоддорун укканын Т.Адышева да эмнегедир эскербейт. Өзүнүн өмүр баянында чыгармачылык сырын атайлап жазуу салты да ал кезде жок болсо керек.

Кандай болгондо да Ж.Бөкөнбаевдин «Семетейи» драматургиядагы алгачкы чыгарма катарында азыркы мезгил үчүн маанилүү. Ж.Садыковдун драмасы «Манастын уулу Семетей» деп аталышы, балким, Ж.Бөкөнбаевдин таасиридир, анткени ал жазган сценарийин ошентип атаптыр.

Ж.Бөкөнбаев «Семетей» пьесасында анын толук кандуу образын жаратайын деген максат да койбогон. Болгону «Семетей» эпосундагы «Семетейдин Букардан Таласка келиши» деген эпизодундагы үч гана учурду тандап алган. Биринчиси, анын жери Талас, атасы Манас экенин билиши, экинчиси, Таласка келип, Бакайга жолугушу, үчүнчүсү, атасынын душмандары – чоң атасы Жакып жана Абыке, Көбөштөн өч алышы.

Адабияттар:

1. Семетей. Каралаевдин варианты боюнча. 1-2-китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1986. - 238-б.
2. Советтик Кыргызстан / Журнал. - 1948. - №8. - 40,42-бб.
3. Бөкөнбаев Ж. Тандалган чыгармаларынын эки томдугу. - Ф.: Кыргызстан, 1973, 2-том. - 221, 228, 229, 230, 234-бб.
4. Усупова М.К. Манас баатырдын образын биринчи талдаган окумуштуу. Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов», №1. - Бишкек, 2014. - 200-203-бб.
5. Калчакеев К.Б. Манастын Канькейге үйлөнүшү. Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №1. - Бишкек, 2016. - 159-163-бб.

Рецензент: к.филол.н., доцент Сыдыков Н.